

به نام خداوند جان و خرد



تصویر قلم و مداد در آینه وحی

تألیف: دکتر داود رنجبران
عضو هیئت علمی دانشگاه هنر ایرن

۱۴۰۴

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
شابک
وضعیت فهرست‌نویسی
یادداشت
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
شناسه افزوده
رده‌بندی کنگره
رده‌بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
وضعیت رکورد

نام کتاب
تألیف
طراح یونیفرم جلد و صفحات
صفحه آرا
چاپ اول
شمارگان
قطع
شابک

ناشر

رنجبران، داود، ۱۳۴۲-

تصویر قلم و مداد در آینه وحی/ تألیف داود رنجبران.

تهران: دانشگاه هنر ایران، ۱۴۰۴.

۲۷۴ ص.

۱-۰۳-۱۴۲۷-۶۲۲-۹۷۸

فیپا

کتابنامه.

قلم‌ها -- جنبه‌های قرآنی

Pens -- Qur'anic Teaching

قلم (واژه)

Pen (The word)

قلم‌ها -- مطالب گوناگون

Pens -- Miscellanea

دانشگاه هنر ایران

۷ قق/ ۱۰۴ BP

۲۹۷/۱۵۹

۱۰۳۳۷۸۲۴

فیپا

تصویر قلم و مداد در آینه وحی

دکتر داود رنجبران

مهدی نصیری

مهدی نصیری

پاییز ۱۴۰۴

۱۰۰

وزیری

ISBN: 978-622-1427-03-1 | ۱-۰۳-۱۴۲۷-۶۲۲-۹۷۸



تهران، خیابان حافظ، خیابان شهید سرهنگ سخایی،

بعد از تقاطع ۳۰ تیر، شماره ۵۶

تلفن: ۶۶۷۲۵۶۸۲ (۰۲۱)

کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

مسئولیت مطالب به عهده نویسنده است و لزوماً دیدگاه‌های دانشگاه هنر

ایران را منعکس نمی‌کند.

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۲
مقدمه.....	۱۵
فصل اول: قلم به عنوان ابزار نوشتن و موضوع زبان و شعر.....	۲۴
مقدمه فصل:.....	۲۴
قلم ابزار ثبت.....	۲۹
قلم؛ زبان تفکر.....	۳۲
قلم فراتر از ابزار.....	۳۳
قلم؛ مقام قدسی قلم.....	۳۵
قلم نشانه دانش.....	۳۷
قلم تکلیف در منابع.....	۳۹
قلم زبان تصویرساز.....	۴۰
مدح و ذم قلم.....	۴۱
فصل دوم: واژه‌شناسی، ریشه‌ها و مترادفات «قلم».....	۴۴
مقدمه فصل دوم:.....	۴۴
واژه‌شناسی و خانواده معنایی «قلم».....	۴۶
از نظر ریشه‌شناختی (قل م):.....	۴۹
از نظر تعریف کاربردی:.....	۴۹
از نظر فرآیند ساخت:.....	۵۰
از نظر شکل و تمثیل:.....	۵۰
جایگاه مترادفات «قلم».....	۵۰
۱. «کلک»: نماد هویت و حماسه.....	۵۰
۲. «خامه»: تصویرگر لطافت و تغزل.....	۵۱
۳. «برآع»: طبیعت در خدمت نوشتن.....	۵۱
۴. «مُزیر»: استحکام، سندیت و اقتدار سیاسی.....	۵۱

زُبرِ واژه اصالت و قدمت: تجلّی در قرآن و ادبیات	۵۳
دسته بندی و طبقه‌بندی واژگان مترادف قلم	۵۴
۱. قلم و مواد سازنده آن: قَصَب، قَصَبَة و رِيشَة	۵۵
۲. قلم به‌عنوان ابزار رقم و رسم: «مِرْقَم» و «مِرْسَم»	۵۵
۳. قلم در آینه ریخت‌شناسی: شَقَاذی، یَعْسُوب، فَرَاشَة، خِرْطِيط، قَبَان، یَافُوفَة	۵۵
۴. قلم در گستره دلالت‌های زیباشناختی: «دُودَة الْقَر»	۵۶
فصل سوم: هندسه، مقاصد و فرهنگ تراش قلم	۵۸
مقدمه فصل سوم:	۵۸
مقاسات الأقلام و هندسه قلم نی در سنت کتابت اسلامی	۶۱
سنجش پهنای قلم با «شَعْرُ الْبَرْدُون»	۶۱
قاعده طول الف و نسبت‌های هندسی خط	۶۳
تحول معنایی «قلم»: از ابزار نوشتن تا نام خط و دیوان	۶۴
بری قلم و تفاوت‌های فرهنگی در شیوه تراش قلم	۶۵
اهمیت بری قلم در سنت خوشنویسی اسلامی	۶۷
سخنان استادان خط درباره بری قلم	۶۸
بری قلم به‌مثابه دانش اختصاصی و راز حرفه‌ای	۶۸
فصل چهارم: تیپ‌شناسی نی و مهندسی قلم در مکتب ابن مقله	۷۲
مقدمه فصل چهارم:	۷۲
انواع قلم‌ها و تیپ‌شناسی نی در سنت کتابت اسلامی	۷۶
ویژگی‌های قلم نی مرغوب در نگاه کاتبان کهن	۷۹
زمان بریدن نی و پیوند تجربه زیست‌محیطی با کتابت	۷۹
توصیف قلم نی در اندیشه ابن مقله	۸۰
هماهنگی قلم با بدن کاتب و پیامدهای آموزشی آن	۸۲
دیدگاه مقری علای درباره جایگاه قلم و مهارت تراش آن در خطاطی	۸۳
دیدگاه ابن مقله درباره تقعر و قواعد فنی تراش انواع قلم	۸۵
۱. قلم‌های سخت:	۸۶
۲. قلم‌های نرم:	۸۶
۳. قلم‌های معتدل:	۸۶
روش صحیح تراش قلم در دستگاه ابن مقله	۸۷
نحت قلم و مهندسی نوک قلم در اندیشه ابن مقله	۸۹
اصول هندسی نحت قلم و استمرار آن در مکاتب بعدی	۹۲
ساختار قلم و سازمان قلم‌ها در مکتب ابن مقله	۹۳
تعداد قلم‌ها در دوات از نگاه ابن مقله	۹۵
آداب کتابت در سنت اسلامی	۹۷
۱. شیوه گرفتن قلم و قرار دادن آن بر روی کاغذ	۹۷

۲. استمدادِ مرکب و قرار دادن قلم بر «دَرَج»	۹۸
۳. گذاشتن قلم بر گوش هنگام تفکر	۱۰۰
قوانین کلی حرکت قلم و هندسهٔ حروف	۱۰۰
فصل پنجم: قلم در ساحت قرآن و عرفان	۱۰۶
مقدمه فصل پنجم:	۱۰۶
منزلت قلم در قرآن	۱۰۹
قلم عقلی و قلم حسی؛ دو سطح از یک حقیقت	۱۱۰
دیدگاه علامه طباطبائی: قلم به مثابهٔ نعمتِ بزرگِ معرفتی	۱۱۲
زبان دوم انسان و واسطهٔ حفظِ دین	۱۱۲
حقایق سه گانهٔ ظرف، فاعل و فعل	۱۱۳
«نون»: ظرفِ فیض، بسترِ تعین یا «نونِ ذات»	۱۱۳
«قلم» عقلِ اول و مَلکِ نویسنده	۱۱۴
«ما یسطرون» افعال و شئون الهی	۱۱۵
ابزار شناخت حقایق سه گانه: عقل، قلب و نقل	۱۱۶
قلم؛ زبانِ غیب، صورتِ علم و آینهٔ فیض	۱۱۷
فصل ششم: قلم در روایات، حکمت و فلسفه	۱۲۲
مقدمهٔ فصل ششم:	۱۲۲
حکایتِ قلمِ اوّل و تقدیرِ آزلی	۱۲۴
روایتِ رازگشاییِ نبوی از نخستین تجلیاتِ آفرینش	۱۲۷
گذر از تأویل فلسفی به تفسیرِ وحیانی	۱۲۸
«تجلی نور قلم در آینهٔ حدیث: رمزگشاییِ رواییِ آفرینش و مراتبِ فیض»	۱۳۱
تحلیل حدیثِ سفیانِ ثوری در چارچوبِ حکمتِ علامه حسن زادهٔ آملی	۱۳۵
تحلیل فلسفی و عرفانی «ن والقلم» بر اساس بیانِ علامه حسن زادهٔ آملی	۱۳۶
تحلیل عرفانی و فلسفیِ روایتِ عبدالله بن سلام دربارهٔ «قلم و لوح»	۱۴۰
۱. از سؤالِ انسان تا کشفِ علمِ الهی	۱۴۰
۲. بازشناسی ساختار نمادینِ روایت	۱۴۱
۳. «طولِ قلم و مدادِ آن»؛ رمزِ گسترهٔ علمِ الهی	۱۴۲
۴. انسان و دو مَلکِ کاتب	۱۴۲
۵. لحظاتِ الهی در هر روز و شب	۱۴۳
۶. مقایسه با حدیثِ «العقل أوّل ما خلق الله»	۱۴۴
۷. لوحِ محفوظ و جوهرِ زمرّد سبز	۱۴۴
انسان کامل، مظهرِ لوحِ محفوظ و مجلایِ قلمِ الهی	۱۴۸
۱. انسان کامل، لوحِ محفوظِ الهی	۱۴۸
۲. انسان؛ قلم و لوحِ ناطق	۱۴۸
۳. قلم و لوح در عوالمِ قضا و قدر	۱۴۹

۴. وحدتِ علمِ انفسی و آفاقی.....	۱۴۹
تجلی علم الهی در قلم و لوح از دیدگاه علامه حسن‌زاده آملی.....	۱۵۰
کشف و شهود.....	۱۵۴
آفرینش قلم و نسبت آن با هنر.....	۱۵۶
قلم از دیدگاه فارابی.....	۱۵۸
پیوند فلسفه فارابی با شهود عرفانی.....	۱۶۱
قلم و لوح در آینه روایت: ظهور نور تقدیر در سنت حدیثی.....	۱۶۴
قلمی از نور، لوحی از نور: هندسه ملکوت در روایت امام صادق(ع).....	۱۶۸
کشف حقیقت قلم: روایت نبوی از نخستین تجلی علم الهی.....	۱۷۰
مفاهیم لوح و قلم از نگاه ابن عربی.....	۱۷۵
سخن ابن‌سینا در ارتباط با قلم.....	۱۷۸
فصل هفتم: ابزار کتابت، مداد، دَوَات و فنون ساخت.....	۱۸۸
مقدمه فصل هفتم :	۱۸۸
مداد و دَوَات	۱۹۱
معنای لغوی و تحوّل اصطلاحی «مداد».....	۱۹۱
جبر؛ جوهر نوشتن و جایگاه آن در فرهنگ اسلامی.....	۱۹۳
نقش تمدنی جبر در زیبایی‌شناسی خط.....	۱۹۴
انواع جبر در سنت اسلامی (به‌اجمال).....	۱۹۵
۱. جبر دودی (سُخام).....	۱۹۵
۲. جبر آهنی - مغالیزی (مداد حدیدی).....	۱۹۵
۳. احبار گیاهی (مرکب‌های برگرفته از پوست و گیاهان).....	۱۹۶
۴. احبار رنگی (قرمز، آبی، سبز، طلایی و ...).....	۱۹۶
۵. احبار مُرکّب و محرمانه کارگاهی.....	۱۹۶
۶. جبر و هویت مکتوب اسلامی.....	۱۹۷
مداد، دَوَات و شعر: بازتاب فرهنگی در خیال شاعران.....	۱۹۸
نوشتن بر رَقّ و پیدایش «طِرس» در میان ایرانیان و اعراب.....	۲۰۱
اهمیت «پاک‌پذیری جوهر» و نسبت آن با تکنیک‌های نوشتن.....	۲۰۴
ساخت مداد (جوهر).....	۲۰۵
ابن مقفه و دانش جوهرسازی در تمدن اسلامی.....	۲۰۸
سیاهی جوهر؛ معیار خوانایی و زیبایی خط.....	۲۱۰
بعد معنوی و آیینی مداد و دَوَات.....	۲۱۱
نقش مداد، قلم و کاغذ در کیفیت نوشتار.....	۲۱۳
دَوَات و مِحرّه در فرهنگ کتابت.....	۲۱۷
چونّه؛ ظرف اصلی نگهداری جوهر در دل دَوَات.....	۲۲۰
لیقه در دَوَاة (محرّه).....	۲۲۲

۲۲۴.....	ابزارهای همراه دَواة و جایگاه آن در فرهنگ نوشتاری عرب
۲۲۷.....	۵. ذوق هنری و آدابِ دوات در نگاهِ کُتّاب.....
۲۳۴.....	فصل هشتم: واژه شناسی مداد و مفاهیم قرآنی.....
۲۳۴.....	مقدمه فصل هشتم:
۲۳۸.....	ریشه‌شناسی و هسته معنایی واژه «مِداد».....
۲۴۲.....	۲. الحِبر و النّفس؛ دو مترادف کلیدی «مِداد» در حوزه نوشتن.....
۲۴۴.....	۳. معانی اصطلاحی «مِداد» در دانش‌های مختلف.....
۲۴۸.....	مداد در قرآن از «جوهر» تا «زیادت و کثرت بی‌پایان».....
۲۴۸.....	۱. مداد؛ جوهر نوشتن یا ظرف کثرت افزوده؟.....
۲۴۹.....	۲. «کلمات ربّی»؛ دریایی بی‌انتها که هیچ مدادی به آن نمی‌رسد.....
۲۵۰.....	۳. مداد به‌مثابه تصویر «زیادت و کثرت زنده»؛ نه عدد خشک.....
۲۵۱.....	۴. خوانش عرفانی؛ ناتوانی همه مدادها در برابر سرّ بی‌پایان.....
۲۵۱.....	۵. نسبت‌سنجی سه سطح معنا: مدادِ جوهر، مدادِ کثرت، مدادِ معنا.....
۲۵۳.....	۶. مداد در احادیث؛ از حوض کوثر تا تعریف لغوی «ما یُمد».....
۲۵۳.....	۷. مداد در زبان ذکر و دعا؛ معیارِ عدد، کثرت و عدم نفاد.....
۲۵۵.....	۸. مداد و نفادناپذیری کلمات؛ از عددِ زیاد تا بی‌نهایت.....
۲۵۶.....	۹. مداد، مُدّ و پیمانه؛ سایه‌ای از معنا در عرصه مقدار.....
۲۵۶.....	۱۰. مرزبندی معنایی؛ نفی معانی غریب و تثبیت هسته اصلی.....
۲۵۸.....	خاتمه: از نی‌زار ماده تا اقیانوس معنا.....
۲۵۸.....	میراثِ قلم و رسالتِ مداد.....
۲۵۹.....	ساحتِ اول: کشف هویت؛ قلم، فراتر از چوب و تراش.....
۲۶۱.....	سیمای «انسانِ قلم‌گونه».....
۲۶۶.....	فهرست منابع:.....
۲۶۶.....	منابع فارسی و عربی.....
۲۷۳.....	انگلیسی.....

پیشگفتار

کتابی که پیش روست با عنوان «تصویرِ قلم و مداد در آینهٔ وحی» تلاشی است برای نگاه کردن دوباره به دو واژه‌ای که در عین سادگی ظاهری، در ژرف‌ترین لایه‌های زبان وحی، تاریخ تمدن و هنر اسلامی ریشه دوانده‌اند. پرسش محوری این پژوهش آن است که: قرآن کریم، به‌عنوان وحی الهی، وقتی از «قلم» و «مداد» سخن می‌گوید، چه تصویری از رابطهٔ میان کلام الهی، زبان انسان و جهان مادی نوشتن پیش روی ما می‌گذارد و این تصویر چگونه در بستر تمدن اسلامی به صورت تاریخ، فرهنگ و هنر تحقق یافته است؟

قلم و مداد از آن رو اهمیت دارند که در هر دو بُعد مادی و معنوی مورد توجه اندیشمندان بوده‌اند. از یک سو، ابزار عینی نوشتن است؛ نی تراشیده، دوات آکنده از مرکب، خطی که روی رق و کاغذ می‌نشیند و کتابی که پدید می‌آید. از سوی دیگر، در آیات قرآن کریم، روایات، ادبیات و حکمت، به نمادهایی پرمعنا برای علم، قضا و قدر، تعلیم، خلقت و نظام هستی تبدیل شده‌اند؛ تا آن جا که سوگند الهی به «قلم» و «ما یسطرون» در سوره «قلم»، یا اشاره به مداد علم در برابر بی‌نهایت کلمات الهی، بخشی از دستگاه معنایی وحی را شکل می‌دهد.

در حوزه‌های هنری، به‌ویژه در خوشنویسی اسلامی، قلم و مداد منزلتی ممتاز دارند. خوشنویس تنها از «ابزار» استفاده نمی‌کند، بلکه با قلم مناسکی را به‌جا می‌آورد: گزینش نی، بریدن، تراشیدن، تنظیم زاویه، آداب استمداد از دوات، مراقبت از کاغذ و رعایت حرمت سطر و صفحه. در این سنت، قلم با شخصیت، اخلاق و سلوک خوشنویس پیوند می‌خورد و مداد واسطهٔ انتقال کلامی می‌شود که غالباً خود آیات قرآن یا متون مقدس است.

در علوم ادبی و زبان‌شناختی نیز واژه «قلم» و «مداد» از غنای معنایی چشمگیری برخوردارند؛ خانواده لغوی گسترده، شبکه‌ای از مترادفات و متضادها، و حضور در تعبیرها و مجازهای گوناگون. در این کتاب تلاش شده است که نگاه به قلم و مداد تنها در سطح کاربرد روزمره یا اشاره قرآنی متوقف نماند، بلکه از سه منظر اصلی دنبال شود:

۱. بررسی لغوی و معناشناختی واژه‌ها در منابع کلاسیک لغت، تفسیر و حدیث، همراه با توجه به واژگان مترادف و نزدیک به آن‌ها؛

۲. تحلیل اجتماعی و فرهنگی نقش قلم و مداد در جامعهٔ جاهلی، صدر اسلام و دوره‌های بعد؛

۳. پی‌گیری معانی اصطلاحی قلم و مداد در متون عرفانی و فلسفی، از «قلم‌اعلی» و «لوح محفوظ» تا تلقی‌های حکیمان از نسبت قلم، عقل و قضا.

طبیعی است که قلم و مداد تنها دو مدخل از مجموعه عظیم واژگان پرمعنای قرآن‌اند؛ در کنار آن‌ها واژه‌هایی چون «لوح»، «کتاب»، «صحف»، «رق»، «قرطاس» و ده‌ها تعبیر دیگر قرار دارند که هرکدام شایسته پژوهش‌های مستقل است. این کتاب آگاهانه تنها بر دو واژه تمرکز کرده تا بتواند الگویی برای مطالعه عمیق معناشناختی و تمدنی واژگان قرآنی ارائه دهد و زمینه را برای کارهای آتی در باب دیگر الفاظ فراهم کند؛ کارهایی که نویسنده امیدوار است در مجلدات دیگر یا به دست پژوهشگران دیگر پی گرفته شود.

در دهه‌های اخیر، بسیاری از خاورشناسان و پژوهشگران غربی، به‌ویژه در حوزه مطالعات قرآنی و اسلام‌شناسی، پژوهش‌های گسترده‌ای بر روی واژگان قرآن انجام داده و کوشیده‌اند بر اساس تحلیل زبانی و تاریخی، دستگاه مفاهیم قرآنی را بازسازی کنند. بخشی از این تحقیقات، مستقیم یا غیرمستقیم، به حوزه نوشتن، کتاب و وحی مربوط می‌شود و امروز در دسترس مراکز علمی و دانشگاهی ما نیز هست. در مقابل، سهم پژوهش‌های بومی، به زبان فارسی و در چارچوب سنت علمی اسلامی، در این عرصه هنوز اندک و پراکنده است.

خلاف اصلی در این‌جاست: ما کمتر از منظر درون‌زاد و تکیه بر میراث لغوی، تفسیری، عرفانی و هنری خود، به‌صورت تخصصی وارد این مقوله شده‌ایم. این کتاب، به‌هیچ‌وجه مدعی پر کردن کامل این خلأ نیست، بلکه «درآمدی» است بر یک پروژه گسترده‌تر؛ تلاشی ابتدایی برای آن که نشان دهد چگونه می‌توان یک خوشه واژگانی در قرآن را با تاریخ مواد و بسترهای مادی کتابت، با هنرهای کتابی و با اندیشه عرفانی و فلسفی درهم آمیخت و از دل آن تصویری زنده از پیوند وحی و تمدن به‌دست داد.

نوآوری کتاب در چند محور است: نخست، هم‌نشاندن مطالعه واژه‌های قرآنی قلم و مداد با تاریخ واقعی ابزار و مواد نوشتار در تمدن اسلامی؛ دوم، توجه همزمان به دو بُعد مادی و معنوی این دو واژه، به‌گونه‌ای که قلم هم به‌مثابه نی خوشنویس و ابزار دیوان، و هم به‌مثابه قلم تقدیر و عقل اول در گفتار عرفا و فلاسفه دیده شود؛ سوم، پیگیری شبکه مترادفات و مفاهیم هم‌خانواده با قلم و مداد و نشان‌دادن تأثیرات اجتماعی و فرهنگی این شبکه در شکل‌گیری نگاه مسلمانان به نوشتن، دانش و کتاب.

ساختار کتاب به‌گونه‌ای طراحی شده که خواننده به‌تدریج از سطح معناشناسی آیات و روایات به سطح تاریخ و ماده، و سپس به افق هنر و تمدن منتقل شود. فصل‌های آغازین به تبیین جایگاه قلم و مداد در قرآن و سنت، بررسی ریشه‌شناسی و خانواده معنایی این واژگان و معرفی مهم‌ترین خوانش‌های عرفانی و فلسفی از آن‌ها اختصاص یافته است. مخاطبان اصلی این اثر، قرآن‌پژوهان، محققان زبان و ادبیات عربی و فارسی، پژوهشگران تاریخ تمدن اسلامی، نسخه‌شناسان و کتابداران نسخ خطی، و نیز هنرمندان و علاقه‌مندان هنرهای کتابی و خوشنویسی‌اند. در عین حال، تلاش شده است زبان کتاب به‌گونه‌ای باشد که دانشجویان و خوانندگان علاقه‌مند خارج از این حوزه‌های تخصصی نیز بتوانند با

آن ارتباط برقرار کنند و آن را نقطه آغاز ورود به بحث‌های عمیق‌تر بدانند. اهمیت موضوع، به‌ویژه برای کسانی که دل‌بسته هنر و فرهنگ اسلامی‌اند، در این است که نشان می‌دهد چگونه دو واژه ظاهراً ساده، اگر در پرتو وحی، تاریخ و هنر دیده شوند، می‌توانند به کلیدی برای فهم چهره مکتوب تمدن اسلامی بدل شوند. در جهانی که بخش مهمی از گفت‌وگوی علمی معاصر درباره اسلام، از منظر بیرونی و با اتکا به پژوهش‌های مستشرقان شکل گرفته است، ضروری است که مراکز علمی و دانشگاهی ما نیز با تکیه بر سنت خود، وارد این میدان شوند و با پژوهش‌های عمیق و تخصصی، سهم خویش را در تولید دانش جهانی ادا کنند. این کتاب با همه کاستی‌هایش، دعوتی است به این مشارکت و امید که استادان، محققان و هنرمندان با نقد، تکمیل و گسترش آن، مسیر را روشن‌تر و هموارتر سازند. در پایان، وظیفه خود می‌دانم از همه استادان، دوستان و همکارانی که با راهنمایی، نقدهای دلسوزانه و تشویق‌های خود در شکل‌گیری این اثر سهیم بوده‌اند، صمیمانه سپاسگزاری کنم. همچنین از کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی‌ای که دسترسی به منابع خطی و چاپی را میسر ساختند، قدردانی می‌کنم. اگر این کتاب بتواند گامی کوچک در احیای نگاه درون‌زاد به قلم، مداد و فرهنگ مکتوب اسلامی باشد، نویسنده خود را وام‌دار همه این پشتیبانی‌ها می‌داند.